

kavram olarak kullanılmış, bu şekilde itham edilenlere de *mürteci* denilmiştir. Arapça'da bunlar için irtica ile aynı kökten gelen *rec'iyye* ve *rec'i* kelimeleri kullanılmaktadır.

İrtica kelimesi Türk siyasî literatürüne II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra girmiştir. Başta Otuzbir Mart Vak'ası, Adana Vak'ası, Beşiktaş ve Kumkapı hadiseleri olmak üzere II. Abdülhamid'i tekrar iş başına geçirmek isteyen kişi ve grupların sebep olduğu gelişmeler, aralarında dönemin İslâmcılar'ının da bulunduğu Meşrutiyet yanlıları tarafından "irticâî hareketler" olarak adlandırılmış, böylece kelime ilk defa dar anlamda II. Meşrutiyet'e karşı olanlar veya II. Abdülhamid yönetimini isteyenler için kullanılmıştır. Osmanlı tarihinde çeşitli zamanlarda ortaya çıkan Kadızâdeliler, Patrona Halil, Alemkar Mustafa Paşa, Kabakçı Mustafa ve diğer yenicileri isyanları gibi tepkisel olaylar için dönemin kaynaklarında irtica kelimesinin kullanılmamış olması da kavrama yüklenen anlamın yeni olduğunu gösterir. Ancak bu hadiseler daha sonra bazı Cumhuriyet dönemi yazarlarınca irticâî hareketler olarak nitelendirilmiştir (Tanpınar, s. 65).

Osmanlı tarihinde değişime tepki gösterme, mevcut durumu eleştirme ve geçmişe özlem duyma bilhassa Kanûnî Sultan Süleyman'dan sonraki dönemde sık sık dile getirilmiştir. Sınırların daraldığı, içtimâî ve siyasî kargaşa ile ekonomik sıkıntılarının yoğunlaştığı zamanlarda devlet adamlarının, halkın ve ulemanın "yükselme dönemi"ne tahassürle atıflarda bulundukları bilinmektedir. Dolayısıyla III. Selim'den itibaren başlatılan ıslahat çalışmalarında ve ilgili lâyihalarda öngörülen hedeflere daima "geçmişteki azamet ve sadete kavuşma" şeklinde ifade edilmiştir. Nitekim Tanzimat'ın gerekçe mahiyetindeki dîbâcesinde de, "... evvelki kuvvet ve mâmûriyet bilâkis za'f ü fakra mübeddel olmuş ..." denilmektedir. Ancak geçmiş için kullanılan bu tür özlem ifadeleri mevcut durumu iyileştirmeye yönelik olduğu için bir tepki görmemiş, aksine olumlu karşılanmıştır. Bu olumlu değerlendirilmenin bir başka sebebi de söz konusu değişim arayışlarına iktidar ve çevresi tarafından öncülük edilmesidir.

II. Meşrutiyet'ten sonra bu özlemin yakın geçmişe ait olmasının yanında yakın geçmiş üzerinde bir mutabakatın bulunmamış olması da tarafları daha olumsuz siyasî tavırlara götürmüştür. Önceki müs-

bet telakkilerle bu dönemdeki menfi çağrışımlarda etkili olan bir diğer önemli değişiklik de geleneğin kırılmış olmasıdır. Artık II. Meşrutiyet ile yeni bir döneme girilmiş ve bu yeni dönem, geleneği temsil eden saltanat idaresine duyulan tepkinin ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim irtica kelimesine yüklenen olumsuz anlam da aynı tepki yüzündendir. Böylece yeni rejime muhalefet eden herkesin aynı zamanda aşağılanması da amaçlanmıştır. İrtica kelimesi Cumhuriyet döneminde de aynı anlamını devam ettirmiştir. Ancak bu defa Cumhuriyet'ten önceki dönemin devamını isteyen ya da Cumhuriyet dönemindeki bazı uygulamaların yanlış olduğunu ileri sürerek buna karşı çıkan kişi ve gruplar için kullanıldığından Meşrutiyet taraftarları da bu kavramın kapsamı içinde kalmıştır.

İrtica kelimesi daha sonra anlam daralmasına uğrayarak genel muhalefeti ifade etmekten çok muhalefetine dinî motiflere yer veren gruplar için kullanılmaya başlanmıştır. Böylece irticâin gidererek dinî muhteva ile anılır hale gelmesinde yaşanan tarihî sürecin algılanışının önemli payı olmuştur. Osmanlı tarihinde sıkça rastlanan iktidara baş kaldırma olaylarında değişmez bir slogan olan ve, "İktidarın keyfiliğiyle haksız tasarruflara karşı adaletin ve hukukun gerçekleşmesini isteriz" anlamında kalıplaşan, "Şeriat isteriz" ifadesinin, "Din kurallarıyla yönetim isteriz" şeklinde yorumlanır hale gelmesi bu sürecin açıklanmasında birinci âmildir. II. Meşrutiyet'e karşı oluşan tepkide ise bu anlayışın yanında meşruiyeti ni dinden almadığına inanılan yeni birtakım hukukî ve idarî düzenlemelere karşı çıkmak da söz konusudur. Dönemin İslâmcılar'ının şiddetli reddiyelerine ve meşrutî idare ile kurumlarının İslâm'a uygunluğunu ispat için gösterdikleri yoğun çabalarına rağmen, "Şeriat isteriz" kalıbı, nihâî olarak Otuzbir Mart vb. olaylarda İttihat ve Terakkî'den yana tavır koyan İslâmcılar'ı da kapsayacak şekilde, hayata ve hadiselerle bakışında dinî olanı ön plana çıkarmaya çalışan herkes için kullanılacak bir çerçeve kazanacaktır.

Cumhuriyet döneminde ise genellikle irtica ile kastedilen şey, anayasayı değiştirerek dinî esas' ra dayalı bir devlet düzeni kurmak istemek ve bu yolda faaliyet göstermektir. Ancak günümüzde Türkiye'nin siyasî şartlarındaki gelişmelere bağlı olarak irticâin anlam alanı tekrar genişletilerek başta belirli tarzdaki kılık kıyafet olmak üzere halkın bir kes-

minin hayat tarzı, düşünce ve davranışları da aynı kelime ile ifade edilir olmuştur. Buna bağlı olarak zaman zaman yasa organlarında gündeme getirilen "irtica ile mücadele tasarıları"nda da lafız ve mâna itibarıyla mücadelesi amaçlanan suç ve eylemlerin sınırlarının hukuk mantığı çerçevesinde açık bir şekilde belirlenememiş olması konuyla ilgili karışıklık ve tartışmaların, sübjektif uygulamaların her devirde gündemde kalması sonucunu doğurmuş olup ortaya çıkan siyasî, içtimâî ve psikolojik gerginlikler, problemin genel hukuk ve adalet prensipleri çerçevesinde çözümlenmesini güçleştirmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1956), İstanbul 1985, s. 65; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991, s. 76; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 139, 200-204; *Tanin*, İstanbul 16-17 Mayıs 1909; *SR*, sy. 22, 39, 43, 71, 124, 144, 149, 157, 257 (1948-57), tür.yer.; Mahmut Yurter, "İrticâ Karşı", *Yeni Adam*, Ankara 1 Şubat 1951; "İrticâya Dair Düşünceler", a.e., Ankara 5 Nisan 1951; "En Büyük Tehlike: İrtica", *Varlık*, İstanbul 1 Şubat 1951; Ali Fuad Başgöl, "Türkiye'de İrticâ Var mı", *Türk Düşüncesi*, X/5, İstanbul 1959, s. 4-6; Hilmi Ziya Ülken, "Batıda ve Bizde İrticâ", a.e., X/5 (1959), s. 7-11; Vecdi Bürün, "Tarihimizde İrticâ", a.e., X/5 (1959), s. 17-23; Cahit Tanyol, "Dün ve Bugün İrticâ-İnkılâp", a.e., X/5 (1959), s. 24-29; Şerif Mardin, "İslâmcılık", *TCTA*, V, 1400-1404.

ŞABAN SİTEMBÖLÜKBAŞI

İRTİCÂL (الارتجال)

Şiiri (veya güzel sözü)
önceden hazırlanmadan,
düşünüp tasarlardan içe doğduğu
gibi söylemek anlamında
edebiyat terimi.

Sözlükte "akıcılık ve kolaylık" mânasındaki *recl* kökünden türeyen *irticâl* kelimesiyle "düz saç" anlamındaki *şa'r recl* ve "kuyuya ip ve kement kullanmadan ayaklarıyla inmek" demek olan *irticâlû'l-bî'r* ifadesi arasında etimolojik âlaka kurulmuştur (İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 196; Ali b. Zâfir, s. 5; Mustafa Sâdık er-Râfiî, III, 46). Fîrûzâbâdî, *irticâl* terimini "insanın yürümesi" mânasına gelen *irticâlû'r-recûl* ifadesiyle ilgili görür ve "şiiri ya da bir sözü bulunduğu yerden hareket etmeden veya bir yere oturmadan ayak üstü söyleyivermek" anlamındaki *irticâlû's-şî'r* ve *irticâlû'l-kelâm* tabirlerinin buradan doğmuş olabileceğini söyler (*Kâmus*

Tercümesi, "rcl" md.). Çocuğun konuşma-ya başladığında tabiatındaki sesleri taklit ederek kelime üretmesine de irticâl adı verilir. Edebî eserlerde *bedihe*, *bedâhet*, *iktidâb* ve *kadîb* kelimelerinin irticâl ile aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Ancak irticâlde ön hazırlık ve düşünme söz konusu değilken *bedihede* biraz düşünme, hızlı bir şekilde yazma ve not alma fırsatı vardır. İrticâle yakın olan bir *bedihe* türü de *serîdir*.

Câhiliye devrinde Araplar şiirlerini ve hitâbelerini irticâlen söylerlerdi. Kadınların ninnileri, deve çobanlarının şarkıları hep irticâlî idi. İrticâlî şiirler daha sonraları belirli merasim dahilinde inşad edilerek törensel bir mahiyet kazandı. Bu tür şiirlerde çoğunlukla recez vezni kullanılırdı. Bu sebeple "receze" ve "irteceze" fiilleri, "alay etmek, recez vezninde şiir söylemek" anlamlarına geldiği gibi "herhangi bir vezinde irticâlen şiir söylemek" mânâsında da kullanılmıştır.

İslâm'ın ilk yıllarındaki şairlerle muhadram şairler arasında da irticâl yaygındı. Arap dilinin mecaz, istiare, kinâye ile eş ve zıt anlamlı kelimeler bakımından zenginliği, kafiyeyle kolaylaştırıcı özellikleriyle şiirsel anlatıma yatkınlığı, Araplar'ın hassas, çabuk infiale kapılan, onurlarına düşkün, yenilmeyi kabul etmeyen bir tabiata sahip olmaları, dolayısıyla şiiri ve sözü hâzır silâh gibi kullanma yetenekleri onların içinde irticâlin yaygın olmasının sebepleri arasında zikredilir. Uzun şiir ve kasidelerde irticâl görülmez. En güzel irticâller ölüm, zulüm ve tehlike anlarında söylenmiş olanlardır. Kaynaklarda bu konuda Tarafe b. Abd, Abdüygüs, Abîd b. Ebras, Ebû'l-Atâhiye, Ebû Nûvâs, Ferezdak, Mütenebbî, Ali b. Cehm, Temîm b. Cemîl ve Ebû Temmâm'a ait çeşitli örnekler bulunmaktadır (İbn Reşîk el-Kayrevânî, I, 189-196). İrticâl ve *bedihe* kudreti olan şaire "matbû' şair" (şiir yeteneği olan, tabii bir şekilde şiir söyleyebilen şair), böyle olmayanı da "mütekellif şair" denilmiştir (İbn Kuteybe, s. 17, 26-29).

Nâbîga ez-Zübeynî, Meymûn b. Kays el-A'sâ, Tufeyl el-Ganevî, Zühayr b. Ebû Sülmâ ve Hutay'e gibi şairlerin şiiri bir geçim vasıtası haline getirmelerinden sonra irticâlden *bediheyeye*, *bediheden* reviyeye (düşünerek ve tasarlayarak şiir söyleme) doğru bir dönüş olmuştur. Artık şiir içe doğduğu gibi değil övülen kişiden daha fazla ödül almak için üzerinde günlerce, aylarca düşünüldükten sonra söylenir hale gelmiştir. Bu tür şiirlerde "havliyyât, münakkahât, mukalledât, muhke-

mât" adı verilmiştir (Câhiz, II, 9). Arap şiirinde İmrûülkays b. Hucr gibi ustaların ortaya çıkması, bunların şiirlerinin taklit edilmeye başlanması ve Arap dilinde lah-nin yaygın hale gelmesi, şairlerdeki irticâl tabiatını bozan diğer sebepler arasında zikredilir.

Ali b. Zâfir, *bedihe* ve irticâl şiirlerini derleyerek *Bedâ'î'u'l-bedâ'ih* (Bulak 1278; Kahire 1316, 1970) adıyla bir antoloji meydana getirmiştir. Bu eserde yer alan, kafiye ve veznin başkası tarafından belirlenerek şairin bir hazırlık yapmasının önlenildiği "icâze" ismi verilen irticâl örnekleri çok orijinal bulunmuştur. Ayrıca İbn Bessâm'ın *ez-Zahîre*'si ile Feth b. Hâkân'ın *Ḳalâ'idü'l-İkân*'ı gibi edebî eserlerde de bu konuda örneklerle rastlanılır (Mustafa Sâdik er-Râfîf, III, 50).

İrticâl, Türk edebiyatında daha çok âşık tarzı şiir geleneği içinde varlığını devam ettirmiştir. Başlangıçta divan edebiyatında da irticâlen şiir söylendiği, hatta Nefî'nin IV. Murad'ın huzurunda irticâlen bir kaside söylediği kaynaklarda yer almaktaysa da bu bilgi inandırıcı olmaktan uzaktır. Âşık edebiyatında irticâlen şiir söyleme usta-çırak geleneği içinde edilen bir yetenektir. Usta âşığın yanında uzun bir çıraklık dönemi geçiren âşık adayı ustasından eski âşıkların eserleriyle kendi şiirlerini, ayrıca hikâye anlatma, saz çalma ve irticâlen şiir söylemeyi de öğrenir (bk. ÂŞIK). Âşık karşılaşmalarının temelini oluşturan deyişmelerde ve "lebedeğmez" denilen şiir söylemede âşıkların ustalığını belirlemek için irticâlin önemli bir yeri vardır. Bu şiirleri okumada bazan da âşıklara "ayak açmak" (ayak vermek) olarak adlandırılan bir kafiye verilir ve âşıkların bu ayağa göre şiir okumaları istenir (bk. AYAK). İrticâlen şiir okumaya son yıllarda "doğaçlama" da denilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâmus Tercümesi, "rcl" md.; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1395/1975, II, 9, 13-14; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'arâ* (de Goeje), s. 17, 26-29; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Sînâ'ateyn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl - Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1371/1952, s. 39-41; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Ulme*, Kahire 1383/1963, I, 189-196; Ali b. Zâfir, *Bedâ'î'u'l-bedâ'ih*, Bulak 1278, s. 5; R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe*, Paris 1943, s. 87-88, 364, 369-373; Mustafa Sâdik er-Râfîf, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Beyrut 1394/1974, I, 174-175; III, 46-50; C. Zeydân, *Âdâb*, I, 61-62; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1995, s. 285; S. A. Bonebakker, "İrticâl", *El²* (İng.), IV, 80-81; "İrticâl", *TDEA*, IV, 406.

İSMAİL DURMUŞ

İRTİDAD

(bk. RİDDE).

İRTİFAK

(إرتفاق)

Bir akar üzerinde bir diğer akar lehine kurulmuş sınırlı aynı hak anlamında hukuk terimi.

Sözlükte "bir şeye dayanmak, ondan faydalanmak" anlamına gelen irtifâk, İslâm hukuku terimi olarak bir akar üzerinde başkasına ait diğer bir akar yararına kurulmuş olan ve hak sahibine sınırlı bir yararlanma sağlayan aynı hakları ifade eder. Eşya hukukundaki sınırlı aynı haklar ve bunlardan biri olan irtifak hakkı, İslâm hukuku literatüründe baştan beri ele alınan bir konu olmasına rağmen fıkıhın gelişim ve tedvininde izlenen metot ve sistematüğün farklı ve bunun sonucunda aynı haklarla ilgili temel sınıflamaların kendine özgü oluşu sebebiyle, klasik dönem eserlerinde günümüz hukuk dilinde taşıdığı içerikte bir irtifak hakkı terimine veya böyle bir konu başlığına rastlanmaz; ancak kavramın ilgili konular arasına serpiştirilmiş şekilde ele alındığı ve değişik kelimelerle ifade edildiği görülür. Bundan dolayı irtifak teriminin İslâm hukuk literatürüne girişi nisbeten yenidir (bk. Kadri Paşa, md. 37).

Malın korunması ve mülkiyet hakkı İslâm dininin temel amaçlarından biri sayılmakla birlikte hakların kullanımında adalet ve hakkaniyeti sağlama, kötü niyeti ve haksız zararı önleme, fertlerin hak ve çıkarları arasında mâkul bir denge kurma gibi amaçlarla hukuk düzenince bir dizi tedbir alınmıştır. Gayri menkul mülkiyetine bağlı olarak sahibine bazı yetkileri tam ya da sınırlı şekilde temin eden sınırlı aynı haklar teorisi ve bunun içinde yer alan irtifak hukuku da böyle bir düşüncenin ürünüdür.

Kur'an'da bir irtifak türüne işaret sayılabilecek şekilde iki yerde su hakkından söz edilmektedir (eş-Şuarâ 26/155; el-Kamer 54/28). Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarında da irtifak haklarının meşruiyeti için delil ya da ipucu sayılabilecek örneklerle rastlanır. Meselâ Resûl-i Ekrem, Zübeyr b. Avvâm ile ensardan bir sahâbî arasında su kaynağından yararlanma konusundaki ihtilâfı çözüme kavuşturmuş (Ebû Dâvûd, "Ağziye", 31; Tirmizî, "Ağ-